

НОВАТА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА ОТВЪД КАЛОТИНА

Николай АРЕТОВ

Институт за литература, БАН

E-mail: naretov@bas.bg

NEW BULGARIAN LITERATURE BEYOND KALOTINA

Nikolay ARETOV

Институт за литература, БАН

E-mail: naretov@bas.bg

ABSTRACT: The paper deals with the actual presence of contemporary Bulgarian literature abroad. Part of it was written and published first abroad in Bulgarian or in other languages, another part of it was created in Bulgaria and then translated and publishes elsewhere. In both cases several questions arise – they are connected with the integration of these authors and their texts in the non-Bulgarian environment (Sibylle Lewitscharoff, Kapka Kassabova, Rouja Lazarova, Miroslav Penkov et al.); the returning of some of them (Atanas Slavov, Germinal Civikov, Zachary Karabashliev) and the motives if this returning. Another knot of problems is associated with the motivation of the foreign translators and publishers and the criteria of their choices. Another important problem is the reception of the Bulgarian text abroad (Georgi Gospodinov), etc and the way this reception is presented in Bulgaria. Another topic is the ambitions of the writers when publishing in foreign language, the dilemma between the two options – to follow the stereotypes of the public (and so to auto-exoticization or even to self-colonize their culture) their writings, or to clash with them, presenting the viewpoint of the Bulgarian at home, therefore even to clash with such Western stereotypes. The paper is seeking answers to some of these questions.

KEYWORDS: translation, reception, contemporary Bulgarian literature

Няколко пъти съм се насочвал към темата за българската литература по света (Аретов, 1998; Аретов, 2009; Aretov, 2010) и всеки път съм се чувствал неудовлетворен от наблюденията си, от въпросите, на които не само не съм предложил задоволителен отговор, но дори и почти не съм задал. Обикновено наблюденията ми са били върху „емигрантската“ литература (със или без кавички) от по-ранните периоди, от XIX век и след това. Падането на Берлинската стена като че ли окончателно отмени „емигрантския“ характер на литературата, писана от българи някъде другаде. Но голямата част от въпросите останаха, появиха се и нови. Ще се опитам да резюмирам досегашните си наблюдения и някои от реакциите, които един от текстовете (Аретов, 2018) получи. След това ще се върна към въпросите, без претенции за изчерпателност, още по-малко – за някакви категорични отговори.

* * *

Книжнината, писана извън своята етническа и езикова област, често и на други езици, не е нещо ново за българската словесност, която, особено през XIX век, но и след това, нерядко е създавана извън българските земи – Атон, Цариград, Одеса, Браила... (вж. и Петров, 2007, Карамихова, 2003, Липчева-Пранджева, 2006). След учредяването на българската държава (1878) част от писателите се завръщат, а значението на емигрантската литература рязко намалява. По времето на управлението на Ст. Стамболов (1897–1894) и след 20-те години на XX век се появяват нови политически емигранти, по-краткотрайни или без особени литературни изяви. Като цяло различията с литературата, писана у дома, намаляват. Всъщност тези различия се свеждат до това, че авторите в чужбина по-бързо възприемат нови идеи и стилови особености, а и не се съобразяват с местната цензура. През първата половина на XX век извън България на български и за българска публика пишат К. Христов, Й. Йовков, Ат. Далчев, Вл. Полянов, Св. Минков, Багряна, Д. Шишманов и много други, като всеки от тях е в чужбина по различни причини и за различен период от време. Наред с временните гостувания (за които може да се използва и днешната дума „специализация“), особен случай представляват

произведенията на дипломатите (Милчаков, 2007; Милчаков, 2009), които по обясними причини се насочват главно към жанровете на мемоарите и историческите изследвания.

След Втората световна война значението на литературата, писана в чужбина, се увеличава по специфичен начин. Разширяването на културния хоризонт и въвеждането на сюжети и фигури, свързани с други страни, са изместени на по-заден план от политическите мотиви. Открояват се няколко емигрантски „вълни“:

– Първата е непосредствено след 1944 г., тя е доминиращо политическа и сред нея почти няма писатели. Ако се извадят журналистите, тя фактически има слаба връзка с литературата.

– Втората представлява постоянният, не особено силен поток от емигранти от 50-те до 80-те години на ХХ век. Сред тях има интелектуалци, включително и писатели. Една част от тях са политически емигранти, друга – са икономически, включително и интелектуалци, намерили по-адекватно на амбициите им място в европейски и американски университети.

– Като трета вълна условно могат да бъдат определени мигрантите след падането на Берлинската стена (1989), а може би и още по време на Перестройката (т. е. след 1985 г.). Тя е по-масова, главно икономическа, а и като че ли по-младежка. Сред нея има немалко хора (предимно университетски преподаватели), които се изявяват и като литератори и писатели.

* * *

И така, първият и като че ли най-безболезнен въпрос, е за динамиката на процеса и за характера на писаната другаде литература. И кое е „другаде“, къде е „отвъд Калотина“. Дали през ХІХ век Цариград е другаде, например. Всяко другаде по всяко време ли ражда литература. Българска литература се създава в някогашна Русия, в Западна Европа, в балканските страни, в Централна Европа, но не толкова в Съветския съюз, въпреки немалкото политически емигранти там, особено след 1923 г., а и българи, работили продължително в СССР (например в Коми) по-късно. През последните десетилетия тенденцията в Русия да не се създават текстове, претендиращи да бъдат част от българската култура, като че ли се запазва. Същевременно днес български автори работят по време на различни гастроли в чужбина, отделни текстове са писани направо на други езици и дори са публикувани първо „другаде“.

Когато български автор пише в чужбина за чужди явления на български език, той аксиоматично принадлежи към българската култура (такъв е случаят с парижките цикли на Далчев, Б. Райнов и мнозина други). Не така еднозначно са разглеждани случаите с емигрантите, които разработват чужди сюжети.

Нямам куража да се занимавам с македонската литература, а и нямам избистрено и еднозначно мнение за по-ранния период. Но проблемът си стои.

Вторият е за **авторите**. Традиционната диаспора, политическите емигранти и икономическите мигранти са относително ясни категории. Характерното за СССР явление „тамиздат“ (текстове, писани у дома, но изнесени тайно и публикувани в чужбина) практически отсъства. По-сложен за мен е казусът с традиционната диаспора, която при това от времето на Перестройката, а може би и малко по-рано, се активизира, донякъде по извънлитературни причини. До нас достигат опити на автори от териториите, останали извън границите на България (банатските българи, българите в Молдова, Украйна, по-малко – в т. нар. Западни покрайнини в Сърбия и пр.). Някои от тях пишат и публикуват на български език, други са преведени. В каква степен това ги прави част от българската култура, а и в каква степен те присъстват в културните пространства на държавите, в които живеят? Опасявам се, че отговорите и на двата въпроса не са особено обнадеждаващи за тях.

Все пак, литература на български или от българи се пише предимно в Западна Европа, Северна Америка и на други по-отдалечени места, но не и в Източна Европа или дори на Балканите (едно от малкото изключения е Яна Букова, която живее в Гърция и активно превежда от гръцки на български, а и в обратната посока, и пише стихове и проза на български и гръцки). При това в страни като Полша и Чехия има немалки групи мигранти, част от които – интелегенти. Сред предишните поколения икономически мигранти обаче литературните опити са по-скоро изключение.

Една част от емигрантите/мигрантите не са етнически българи, някои са напуснали като съвсем млади и практически не владеят български. Отношението към тях е, да го нарека някак, ситуационно. Нобеловият лауреат Елиас Канети в някаква степен се възприема почти като „наш“, очевидно защото е фигура в световната култура.

Различен казус представлява Майкъл Арлн (Michael Arlen), друг русенец, който няма престижа на Канети, но през 20-те години става успешен британски писател и холивудски сценарист. Той не е възприеман като „наш“, като част от българската култура. Същото с пълна сила важи и за Стивън Апостолоф, един от бащите на меката порнография в киното. За него се знае практически само от документалния филм на Йордан Тодоров „Татко снима мръсни филми“ (2012), който е копродукция и е излъчван първо (и главно) в чужбина.

Отделен казус представлява емиграцията български турци, достигнала кулминацията си по време на т. нар. „възродителен процес“ от 80-те години и техните писателски изяви. Въпреки усилията на отделни изследователи (вж. напр. Зафер, Чернокожев, 2015) техните произведения са практически непознати на българската публика, включително и, струва ми се, на хората от същата етническа група тук. Някои от тях пишат – нередко и на двата езика. Българската култура обаче като че ли не е склонна да ги вижда като част от себе си. Проблемът очевидно е комплициран, далеч не само на българска или балканска територия.

Друг казус предлага миграцията на български евреи, която върви на тласъци през втората половина на XX век – от основаването на държавата Израел (1948) до към края на века.

Сходен, но и по-различен е проблемът с литературата на малцинства в България. Включително на турци и евреи, част от които се обръщат към етническите си корени (реални или въобразени), но малцина създават литература. Мога да спомена отделни имена, които знам по случайност, но нямам усещането, че българските евреи в Израел са възприемани като част от българската култура, дори в степената, в която е възприеман Канети. (Парадоксално ми изглежда, че, от друга страна, медиите охотно ги канят да разказват колко обичат България.)

Не по-малко сложен е казусът с етническите турци, напуснали България по време на т. нар. „възродителен процес“ (или процеси).

Съществува ли въобще литература на малцинствата в България извън малобройните изключения като Севда Севан? И ако съществува – към коя култура принадлежи. Заслужава внимание и динамиката на процесите на самоидентифициране – в един по-ранен период, по съветски модел, като че ли съществуваха някакви малки запазени територии за малцинствени автори. Тази територия се свиваше и разширяваше според политическата конюнктура. След падането на Берлинската стена тези територии изчезнаха, но започна друг процес, главно сред българските евреи, които откриха за себе си своята етническа идентичност и я заявиха открито, отстъпвайки (без да се отказват) от предишната си принадлежност към българската култура.

Гражданската принадлежност по рождение или по местопребиваване (извинявам се за канцеларския език) ли определя принадлежността към една национална култура? Да напомня, че поне до 1878 г. няма граждани на България, а в Пловдив и другаде – и до по-късно. Въпросът за езика на литературата отдавна е поставян, не казвам – решен; да оставим Средновековието, през XX и XX век трябва ли един текст да бъде написан (още повече – мислен от автора) на български, за да бъде част от българската култура?

Третият възел от въпроси е за това доколко става дума за литература, за **целите и амбициите** на авторите, за движението на символния капитал и неговата конвертируемост. Значителна част от пишещите политическите емигранти непосредствено след Втората световна война черпят авторитет от друг тип текстове, но някои от тях имат амбицията да бъдат възприемани като (успешни) писатели. Някои успяват, поне донякъде и поне пред част от българската публика (например Христо Огнянов). Но присъствието им в общия пейзаж на европейските литератури е проблематично. По-късно други успяват да намерят своята ниша и да бъдат не само забелязани, но и четени извън България. Това отвежда до следващият (четвърти) възел от проблеми, който заслужава да бъде споменат и мислен.

Той е свързан с публиката на писаната в чужбина литература и за **интегрирането на авторите в чуждата среда**. Оттук и за четенето ѝ тук и извън българската публика.

По-ясен изглежда въпросът за възприемането от българската публика на писаните в чужбина български текстове. До Падането на Берлинската стена или поне до началото на Перестройката тукашната пропаганда изгражда един подчертано негативен образ на

„родоотстъпниците“. Този образ влияе, при това двупосочно, някои го приемат, други го преобръщат, героизират и виктимизират обектите на негативната пропаганда (това важи не само за емигрантите). Опростено казано – щом „Работническо дело“ е наругало нещо, то си заслужава да бъде прочетено. Пък и ако е похвалено по „Свободна Европа“. Проблемът е, че самите текстове липсват. Едно, че са инкриминирани, друго – че реално са малко и не чак толкова впечатляващи. Затова и двете пропаганди може да се занимават с личностите на емигрантите, но когато се стигне до текстове, те или са публицистика (и фейлетони), или са тукашни.

Доста бързата промяна на официалната пропаганда след 1989 г. и „реабилитирането“ на емигрантите поражда сложни и нееднозначни реакции, който не се изчерпват с позитивните чувства и настроения. Те са премесени с особена форма на несъгласие, ревност и пр., които не винаги са директно заявени, а и невинаги са напълно осъзнати от техните носители, които едва ли са само сред поддръжниците на стария режим.

И двата варианта на мита (демонизирания и героизирания) са резултат по-скоро на пропагандни действия, отколкото на реално познаване на текстовете на емигрантите, особено на литературните им текстове, доколкото все пак в България „забранената“ книжнина има известна рецепция от първа ръка, докато българските литературни текстове, писани в чужбина, едва ли са сред по-популярните ѝ дялове. На по-голяма известност се радват публицистиката, мемоарите (например на македонския деец Ванче Михайлов, литературните произведения на емигрантите, публикувани преди емигрирането им (от типа на „Мъже“ и „Жените на Варшава“ на Г. Марков).

В края ХХ век, особено с началото на Горбачовата перестройка, в цяла Източна Европа се забелязва съзнателен стремеж за преосмисляне на отношението към емигрантите, за тяхното „реабилитиране“. Много съществено значение за промяната има и революцията в достъпа до информация, осъществена от интернет. Критическото възприемане на литературата, писана от емигранти, има няколко варианта. Подходът на медиите е един, друг е на академичната критика, доста по-различно е отношението в интернет форумите, а и в различни интернет сайтове, създадени и от самите автори или техни почитатели.

Чуждата публика в някаква степен вероятно следи сблъсъка на двете пропаганди, но не е склонна да се влюби в литературното творчество на българските политически емигранти. Това, разбира се, е казано твърде общо и вероятно могат да се намерят някакви частични изключения. Все пак няма съмнение, че литературните изяви на българските политически емигранти не се радват на интереса и престижа на руските, полските, чешките им събратя по съдба. Голямата част от тези, които са разпознаваеми „отвъд Калотина“, поне доскоро, са разпознавани именно като политически емигранти, като „други“, не толкова като интересни сами по себе си за чуждата публика автори. Примерът, който няма как да бъде заобиколен, е Георги Марков.

Някои българи, част от тях политически емигранти, все пак намират своята ниша и успяват да се интегрират в чуждата култура. В следвоенния период емигранта Димитър Инкьов успешно се вгражда в немската литература (за деца); заслужава си да се съпоставят „немските“ му творби с популярните у нас негови „български“ политически фейлетони, разликата, струва ми се, е значителна.

Интересен казус представляват няколкото емигранти, наложили се в чуждата среда с изяви в други сфери, какъвто е Цветан Марангозов, които като литератори се обръщат преди всичко към българската аудитория и публикуват предимно на български.

Една част от малкото наистина успешните български автори, живеещи в чужбина, се насочват към тамошната публика, но търсят контакт и с тукашната – Юлия Кръстева, Илия Троянов, Николай Грозни. И двамата се насочват и към български сюжети, без това да е най-характерното за тях в очите на чуждата публика. Някои автори остават предимно при тукашните сюжети (Владислав Тодоров). Нещо повече, гледната им точка е комплексна, те виждат и представят тукашните си сюжети от двете възможни гледни точки. От една страна, те са потопени в тях, от друга обаче ги виждат и отвън, като повече или по-малко успешно използват западните стереотипи за представяне на Източна Европа – Сибиле Левичаров, Капка Касабова, Ружа Лазарова, Мирослав Пенков, Евелина Ламбрева Йекер. Явлението далеч не е само българско или балканско, нито само в сферата на литературата. Много често творбите на

тези автори имат подчертан автобиографичен характер, при някои – съчетан с въвеждането на други елементи. Самоекзотизирането е нещо характерно на източноевропейските (а и балканските) култури, то е особено ясно забележимо в ексюгославското кино и е коментирано най-напред, струва ми се, от Дина Йорданова (Jordanova, 2001), която също мигрира по света. Ал. Кьосев се насочва към сходно явление, което определя като „самоколонизиране“ и което представи първо в публикация в чужбина (Kiosev, 1995; Кьосев, 1998; Кьосев 2005).

Някои от политическите емигранти като Атанас Славов, Димитър Бочев, Жерминал Чивиков, Любомир Канов не само се насочват преди всичко към българската публика, но и се завръщат в България, временно или за постоянно. Завръщат се и някои от по-късните мигранти като Виктор Пасков, Захари Карабашлиев и др. Мотивите са различни и комплексни, при някои от авторите може и да се допусне, че постигнатият успех по света не съответства на амбициите, докато тук популярността е по-постижима („По-добре първи на село, отколкото втори в Рим“).

Петият възел от проблеми е за **мотивите на чуждите издатели** да публикуват българска литература (вж. и Vrinat-Nikolov, 2018). Не само писана от емигранти и мигранти, но и от автори в България. В последните десетилетия възможностите за гастролиране на български автори по света се разшириха и това е добре както за тях, така и за увеличаването на преводите от български. По този път успешно върви Георги Господинов, по подобна пътека до чуждата публика достига Здравка Евтимова в други жанрове. В предишните десетилетия на многобройни издания в чужбина, реализирани с подкрепата на тукашната държава или на сънародници в чужбина, се радваха Анжел Вагенщайн и Антон Дончев.

През последните години, съзнателно или не, много от по-новите български автори, в чужбина и у нас, се стремят да привлекат вниманието и с някакъв извънлитературен елемент от своята творба (не непременно скандал), да я провокират по един или друг начин. При това, както и при останалите произведения на изкуството, вниманието все повече се насочва не толкова към публиката като цяло, а към някакъв неин сегмент. Това закономерно поражда разнопосочни читателски реакции, което всъщност представлява завръщане към нормалното възприемане на литературата.

По повод на моята статия в „Маргиналия“ Евелина Ламбрева Йекер ми писа на 19 февруари 2018 г. С нейно разрешение цитирам писмото ѝ:

Моите виждания, разбира се, са субективни, и се основават само на собствени наблюдения.

Няма български писател, който е напуснал България след 1989 година, и е успял да издаде (поне първата си) книга в чужбина, ако тя не е била написана критично за България, и не е отразявала социалистическото минало на България (говоря за сериозни издателства, в които авторът не плаща, за да го издадат). Входният билет за литературната сцена в немскоезична Европа за автори от бившите соцстрани, е критичната художествена рефлексия върху социалистическото минало на родината им. Иначе никой не ги публикува. Милена Кирова нарече това явление в една своя статия много точно “комунизъм за продан”. Но нещата не спират до тук. Литературата, поне в немскоезичните държави, според мен е инструментализирана за политически цели, и това явление е може би от около 10-15 години. Интересуват литературите на онези държави, към които има политически интерес и в които се преследват политически интереси. А България е политически напълно безинтересна държава в немскоезичния свят – в България не се случват никакви скандали, които да привлекат международното, политическо внимание, към нея няма западен апетит за влияния. И нов Шекспир, Канети или Томас Ман да се появи в България или от България, и нови неща да внесе в писането като стил и език, никой няма да го забележи, защото никой няма да иска да го забележи – той е от държава, която не представлява политически интерес. Това е много тъжно, дори обидно, но няма как, налага се да приемем този факт. Български автори, живеещи в чужбина, престават да бъдат интересни за издателствата и пресата, ако спрат да пишат за България, недей си Боже пък, ако започнат да пишат критично за Запада и за приемната страна...

Остава ни, да останем верни на себе си, да пишем, защото обичаме да пишем, и когато смятаме, че имаме да извикаме нещо важно в света. А успехът е преходно явление: след 3 месеца тук всяка книга се счита за вече остаряла. На година, само в Германия излизат 40 000 нови белетристични заглавия, книга трудно се задържа в умовете и в устата на пресата повече от 6 месеца. Литературните награди от лит. конкурси (спонсорирани най-често от банки!), се присъждат със също огромна доза политическа насоченост и интерес. Та, така ги виждам аз нещата...

Не така разгърнати, но в същата посока, бяха реакциите и на други хора (Искра Шварц, Надежда Александрова), прочели бележките ми. Общото в тях е основателното усъмняване в използването на термина „емигрантски“ за явления от ХХІ век и трудното преодоляване на „границите между границата между универсалното и регионалното“ (Н. Александрова).

Споменаваме за успехите на българи по света, радваме им се, гордеем се, понякога леко завиждаме. По-рядко ги осмисляме рационално. Обикновено стигаме до подкрепата на българската държава, до нейната адекватност и до настояването тя да бъде разширена. Или до личните контакти на авторите и преводачите. Въздържаме се обаче да се запитаме до каква степен българските автори по света се радват на реален читателски интерес, подобно на, да кажем, Халед Хосейни или Елиф Шафак. Посегнах да спомена и високо ценения от мен Салман Ружди, но неговата популярност се дължи и на извънлитературни причини. Подобни извънлитературни причини, слава богу, са спестени на днешните български автори, някои от които разчитат на други средства за привличане на вниманието. Рецептите са известни, прилагат се отдавна по света, засега българските автори имат скромни успехи с осъществяването им.

Страхувам се, че наистина популярни по света български автори (все още) няма. Трудно ми е да посоча и писатели, които въвеждат нещо ново в световната литература и биват следвани от други извън нашето културно пространство. Не забравям, че пишат на „малък“ език (малцина са тези, които пишат направо на някой от световните езици); допускам и че съвременната световна литература се е променила и в нея сякаш няма фигури като Джойс и Т. Ман. И все пак.

И все пак, български книги излизат по света, рецензират се, влизат в различни класации, печелят отличия. За някои от големите чужди издателства вероятно е въпрос на престиж да разширяват географията на книгите, които публикуват. Това разширяване открива възможности и за български автори, които се конкурират за тези територии. В последно време литературата (а и културата като цяло) става все по-мрежова, различни организации и структури търсят автори от чужбина, предлагат им възможности за участия във фестивали, конкурси гостувания, уъркшопове. Това е, като че ли, основният канал, по който днешните автори достигат до чуждата публика. Понякога се питам – коя всъщност е тази публика, колко голяма е тя, кой е нейният център. Въпросът ми изглежда основателен, макар и болезнен. Но той непременно трябва да бъде поставен в по-широк контекст, трябва да помни, че навсякъде днес публиките се свиват, фрагментират, организират се около някакви свои центрове.

Подобен панорамен и безспорно далеч не изчерпателен преглед на българската литература, писана „отвъд Калотина“, би трябвало завърши с някакви обобщения. Струва ми се, че маркираните дотук въпроси, а и поне някои от следващите, подриват или поне разколебават (не казвам „отменят“) традиционната представа на „национална литература“. Толкова страшно ли е това и какво следва? Наблюдателят няма как да избегне тъжната констатация, че поне през втората половина на ХХ век българската литература едва ли може да се похвали със значителни емигрантски автори от мащаба на, да кажем, Милан Кундера. От друга страна, раздвижването през последните години вдъхва повече надежди.

БИБЛИОГРАФИЯ:

Аретов, Н. (1998)

Българският книжовник от ХІХ далеч от дома. – Славянска филология. Т. 22. Доклади за ХІІ международен конгрес на славистите. Краков, 1998. София. с. 257–264. (Aretov, N. Bulgarian writer from the 19th century far from home. – Slavyanska filologia. T. 22. Dokladi za ХІХ mezhdunaroden kongres na slavistite. Krakov, 1998. Sofia.)

- Аретов, Н. (2009)** Българската емигрантска литература: Поглед от дома. (видяно 10 март 2009)
<<http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=38&WorkID=16629&Level=1>>
(*Aretov, N. Bulgarian Émigrés and Their Literature: A Gaze from Home.* <<http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=38&WorkID=16629&Level=1>>)
- Аретов, Н. (2018)** Българската литература, писана и четена (?) по света. // *Маргиналия* (19 февруари 2018) <<http://www.marginalia.bg/aktsent/nikolaj-aretov-balgarskata-literatura-pisana-i-chetena-po-sveta>> (*Aretov, N. Bulgarian Literature Written and Read (?) abroad. // Marginalia* (19 fevruari 2018) <<http://www.marginalia.bg/aktsent/nikolaj-aretov-balgarskata-literatura-pisana-i-chetena-po-sveta>>)
- Зафер, З., В. Чернокожев, съст. (2015)** Когато ми отнеха името. „Възродителният процес“ през 70-те – 80-те години на ХХ век в литературата на мюсюлманските общности. София: Изд. център Б. Пенев. (*Zafer, Z. Chernokozhev, V. Kogato mi otneha imeto. “Vazroditelniyat protses” prez 70-te – 80-te godini na XX vek v literaturata na myusyulmanskite obshtnosti. Sofia: Izd. tsentar B. Penev.*)
- Карамихова, М. (2003)** Да живееш там, да сънуваш тук: Емиграционни процеси в началото на ХХI век. София: Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия. (*Karamihova, M. Da zhiveesh tam, da sanuvash tuk: Emigratsionni protsesi v nachaloto na XXI vek. Sofia: Mezhdunaroden tsentar po problemite na maltsinstvata i kulturnite vzaimodeystvia.*)
- Кьосев, Ал. (1998)** Бележки за самоколонизиращите се култури. – В: Нова публичност. София: ФОО. (*Kiossev, A. The Self-Colonising Cultures. – In: Nova publichnost. Sofia: FOO.*)
- Кьосев, Ал. (2005)** Лелята от Гьотинген. София: Фигура. (*Kiossev, Al. Lelyata ot Gyotingen. Sofia: Figura.*)
- Липчева-Пранджева, Л. (2006)** Майчин или авторов – езикът като избор за литературна идентичност. // *Електронно списание LiterNet*, 19.09.2006, № 9 (82) – (видяно 1 окт. 2019) <<http://litenet.bg/publish4/lipcheva/majchin.htm>> (*Lipcheva-Prandzheva, L. Mother’s or author’s – ‘the language as choosing literary identity. // LiterNet*, 19.09.2006, № 9 (82).
- Милчаков, Я. (2007)** Иван и Димитър Шишманови – литература и дипломация. – В: Проф. Иван Шишманов. Наука и политика. Шишманови четения, Кн. 3, София: БАН, 119-138. (*Milchakov, Y. Ivan & Dimitar Shishmanov. Literature and diplomacy. – V: Prof. Ivan Shishmanov. Nauka i politika. Shishmanovi chetenia, Kn. 3, Sofia: BAN, 119–138.*)
- Милчаков, Я. (2009)** „Дипломат, градинар, мемоарист...“ Мемоарите на българските дипломати емигранти след 1944 година. – В: Антитоталитарната литература: Преодоляване на тоталитарния манталитет, София: Изд. център Б. Пенев, с. 302–320. (*Milchakov, Y. „Diplomat, gardener, memoirist...“ The memories of the Bulgarian diplomats-emigrants after 1944. – V: Antitotalitarnata literatura: Preodolyavane na totalitarnia mantalitet, Sofiya: Izd. tsentar B. Penev, s. 302–320*)
- Петров, М. (2000)** Българската емигрантска литература (1944–1994). – В: 25 години Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“. Литературознание и методика на литературното обучение, Шумен, с. 160–168. (*Petrov, M. Bulgarian emigrant’s literature. (1944–1994). – V: 25 godini Shumenski universitet „Episkop Konstantin Preslavski“. Literaturoznanie i metodika na literaturnoto obuchenie, Shumen, s. 160–168.*)
- Aretov, N. (2010)** Bulgarian Émigrés and Their Literature: A Gaze from Home. – In: *Shoreless Bridges. South East European Writing in Diaspora.* Agoston-Nikolova, Elka (Ed.) Amsterdam/New York, NY, *Studies in Slavic Literature and Poetics (SSLP)* volume 55, p. 65–81.
- Iordanova, D. (2001)** *Cinema of Flames: Balkan Film, Culture and the Media.* London: British Film Institute.
- Kiossev, Al. (1995)** *The Self-Colonising Cultures.* – In: *Cultural Aspects of the Modernisation Process.* Oslo: TMV - Centeret.
- Vrinat-Nikolov, M. (2018)** Qui s'intéresse encore à la Bulgarie ? // *Figaro*, 20/02/2018 <<http://www.lefigaro.fr/vox/monde/2018/02/20/31002-20180220ARTFIG00238-qui-s-interesse-encore-a-la-bulgarie.php>>